

Br. 25 Biblioteka

SVEDOČANSTVA

ZORAN ĐINĐIĆ: ETIKA
ODGOVORNOSTI
zbornik radova

*Uredila i Uvod napisala
dr Latinka Perović*

Beograd
2006.

Biblioteka SVEDOČANSTVA Br. 25

ZORAN ĐINĐIĆ: ETIKA ODGOVORNOSTI
zbornik radova

IZDAVAČ:

Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji

ZA IZDAVAČA:

Sonja Biserko

* * *

UREDNIK:

dr Latinka Perović

SEKRETAR PROJEKTA:

Nebojša Tasić

PREVOD SA NEMAČKOG:

Drinka Gojković

IMENSKI REGISTAR:

Ivan Kuzminović

Srđan Milošević

LEKTURA:

Danica Šterić

Ivo Žanić

KORICE:

Ivan Hrašovec

AUTOR FOTOGRAFIJE NA NASLOVNOJ STRANI:

Goranka Matić

ŠTAMPA:

"Zagorac", Beograd 2006.

TIRAŽ: 1500

ISBN - 86-7208-123-4

*Realizaciju ovog Zbornika pomogao je
Fond za otvoreno društvo, Beograd*

ZORAN ĐINĐIĆ: ETIKA ODGOVORNOSTI

zbornik radova

Sadržaj:

<i>Latinka Perović</i>	
UVOD: ZORAN ĐINĐIĆ I SRPSKO DRUŠTVO	9
I O ovom Zborniku	9
1. Razlozi	9
2. Izvori	14
II Život	17
1. Razdoblje radikalne levice. Dolazak u Beograd	18
2. Životno i intelektualno sazrevanje. Odlazak u Nemačku ...	24
3. Između nauke i politike. Povratak u zemlju	31
4. Postkomunistička stvarnost. Traganje za alternativama	38
5. Promene. Polazište, ciljevi i sredstva	50
III Smrt	58
1. Istorijska perspektiva	58
2. Politički kontekst	60
<i>Olga Manojlović Pintar</i>	
FILOZOF, ISTORIJA I DRUŠTVO U KRIZI	75
- Simbol reformatora u Srbiji	75
- "Tiranija prošlosti"	78
- Politika, moral, ideologije	82
- "Ono što u čoveku izaziva vrtoglavicu leži van kompetencije filozofije"	85
<i>Roland Koh</i>	
ZORANU ĐINĐIĆU U ČAST	91
<i>Iring Fečner</i>	
SEĆANJE NA JEDNOG HRABROG FILOZOFA	93

<i>Dunja Melčić</i>	
FILOZOFSKA RADOZNALOST ZORANA ĐINĐIĆA	101
I Uvod	101
II Između Marxa i Hegela – na tragu velikih pitanja	105
III Kritička teorija društva na analitičkom stolu	107
IV Propust otvaranja političke kulture dijaloga	112
V Neobična geneza Hegelove "sinteze"	116
VI Na pragu zrele faze?	126
VII Epilog	134
<i>Vladimir Gligorov</i>	
RATNICI I TRGOVCI, PRAGMATIZAM I LEGALIZAM	141
- Uvod	141
- Filozofija i politika	141
- Ratnici i trgovci	143
- Pragmatizam i legalizam	153
- Sloboda i teritorije	155
- Zaključak	157
<i>Nenad Dimitrijević</i>	
USTAVNA DEMOKRATIJA SHVAĆENA KONSTEKSTUALNO ..	159
- Uvod: Zašto čitati Đinđića	159
1. Srbija pre i nakon oktobra 2000. godine: kontinuitet nedržavnog stanja	161
2. Život u okovima loše prošlosti	166
3. Pogled unapred kombinovan sa pogledom unatrag, ili zašto Srbiji treba ustavna demokratija	174
<i>Vladimir Goati</i>	
OD POLITIČARA DO DRŽAVNIKA. ĐINĐIĆEVO SHVATANJE PARTIJE	181
- Političar ili državnik?	182
- Dve političke filozofije	184
- Shvatanje partije	187
<i>Obrad Savić</i>	
DVA LICA ODGOVORNOSTI: SRBIJA POSLE ĐINĐIĆA	193

<i>Sonja Biserko</i>	
ZORAN ĐINĐIĆ I HAŠKI TRIBUNAL	223
- Odnos prema zločinima pre 5. oktobra 2000. godine	224
- Odnos prema Hagu posle 5. oktobra 2000. godine	226
- Kontradiktorne izjave	228
- Kupovanje vremena	231
- Transfer Miloševića u Hag	233
- Posledice Miloševićevog transfera u Hag	237
- Reforme i Hag	243
<i>Izabela Kisić i Ksenija Lazović</i>	
MEDIJSKA SLIKA ZORANA ĐINĐIĆA	249
- Uvod	250
- Medijska slika Zorana Đinđića – odraz sukoba dve Srbije	253
- Relativizacija zločina	256
- "Zoran Đinđić, nervozni kapo od Srbije"	258
- Od korumpiranog i kriminalnog političara do ubice	263
- Optužbe za kriminal – javna pisma mafije	267
- Pobuna Crvenih beretki – stara matrica	277
<i>Velimir Čurgus Kazimir</i>	
ŠUM LAŽI	287
1. Ko je popularniji?	289
2. Oblikovanje javnosti	290
3. Stvaranje šuma	296
4. Gazda	298
5. Rad na komunikaciji sa javnošću	299
6. "Njegovi" ljudi	301
7. Dve sahrane	304
8. Očuvanje identiteta	305
- Prilozi	307
<i>Marijana Obradović</i>	
SUDSKI PROCES OPTUŽENIMA ZA UBISTVO PREMIJERA ZORANA ĐINĐIĆA	327
- Pritisci na sud, tužioca i predsednika veća	331
- Glavni pretres i "oko njega"	345

- Akteri postupka	361
- Četvrti metak i Drugo habsburško carstvo	369
- Zaključak	377
<i>Dobriilo Aranitović</i>	
BIBLIOGRAFIJA ZORANA ĐINĐIĆA	379
1. Posebna izdanja	379
2. Članci. Rasprave. Eseji. Prikazi. Polemike	383
3. Intervjui. Diskusije. Izjave	394
4. Prevodilački rad	402
4.1 Posebna izdanja	402
4.2 Studije. Članci. Eseji.	404
5. Literatura o Zoranu Đinđiću	407
<i>Dunja Melčić</i>	
PUBLIKACIJE ZORANA ĐINĐIĆA NA NJEMAČKOM JEZIKU ..	421
Podaci o autorima priloga u Zborniku	423
Imenski registar	433

Latinka Perović

UVOD

ZORAN ĐINĐIĆ I SRPSKO DRUŠTVO

Ponavljam sam sebi da osim ove Avlije ima i drugog i drugačijeg svijeta, da ovo nije sve, i nije zauvijek. I trudim se da to ne zaboravim i da ostanem kod te misli.

Ivo Andrić, *Prokleta avlija*

...opisivati ono što se vidi, to još ide; ali videti ono što treba da se opiše, to je ono što je teško...

Lisjen Fevr (Lucien Febvre), *Borba za istoriju*

I O OVOM ZBORNIKU

1. Razlozi

Među autorima već obimne literature o Zoranu Đinđiću¹ ima onih koji smatraju da je njega već njegov tragični kraj – ubistvo u punoj snazi i u jedinstvenoj ulozi – učinio miljenikom istorije: "Ubijeni vođi ulaze u neza-

¹ Vid. u ovom Zborniku: Dobriilo Aranitović, "Bibliografija Zorana Đinđića 5. Literatura o Zoranu Đinđiću".

Olga Manojlović Pintar

FILOZOF, ISTORIJA I DRUŠTVO U KRIZI

Simbol reformatora u Srbiji

"Mi neprekidno slušamo zvuk jednog imena, koje je od rane mladosti pa do poslednjega mučeničkog završetka, na vladi i van vlade, u otadžbini i u tuđini, sobom predvodilo sve težnje da se od Srbije prostonarodnih sabora, gusala i naravne prostote načini Srbija državnog reda, Srbija slobode, Srbija pravde, Srbija književnosti, Srbija umetnosti, Srbija obrazovanosti [...] I pred nama izlazi uzvišena slika čoveka, koji je prestano bio središte mislima, da se od Srbije umotane u prvobitnoj prostoti, pokrivena besputnom šumom, garištima i krovinjarama razvije Srbija škola, Srbija saobraćaja, Srbija radinosti, Srbija pitomoga života, Srbija evropska [...]"

I pred nas izlazi rodoljub, koji je svojim imenom iz Srbije navikle na male potrebe i još manji rad, budio Srbiju većih potreba, razvijenijeg života, pa i obilatijeg rada, rodoljub koji je od konzervativnih predanja srednjovekovne mase narodne iskresavao živi plamen novog naprednog veka, burnog i nestašnog ali punog moralnog uživanja, moralne borbe i moralnih pobjeda."¹

Ove reči je izgovorio Stojan Novaković, prilikom otkrivanja spomenika kneza Mihaila Obrenovića u Beogradu 1882. godine. Slikajući kneza kao paradigmu reformatora u Srbiji, on je istakao dubinu društvenih dihotomija i antagonizama koji su ispoljeni u procesu modernizacije države i društva na kraju XIX veka. Kao političar koji je aktivno pokušavao da zemlji da

¹ Stojan Novaković, "*Knjaz Mihailo*. Beseda koju je prilikom otkrivanja spomenika 6. decembra 1882. govorio Stojan Novaković, ministar prosvete i crkvenih poslova", Beograd, 1882.

evropski izgled i suštinu, Stojan Novaković je nastojao da iskoristi stanje opštenarodne žalosti u kome se po rečima Feliksa Kanica (Felix Kanitz) osećao "duboki bol za voljenim vladarom i mnogim nadama pokopanim sa njim"² – da Mihaila postavi na jedno od centralnih mesta nacionalnog Panteona i da identifikovanjem simbola reformatora, proklamuje ciljeve zajednice u budućnosti.

Osnovne karakteristike koje su tada pripisane knezu, ostale su da tokom narednih decenija definišu društvenog reformatora u Srbiji, iako su političke borbe, demagogija koja je sa populizmom ušla u javni život i svaka-ko smena dinastija, postepeno potiskivali sećanja na samog Mihaila Obrenovića. Nadživeo ga je simbol, čija je snaga u zavisnosti od političkih potreba korišćena, ili negirana u jačanju društvene kohezije i afirmisanju ideoloških principa vladajućih režima.

Načini kanonizacije reformatora (političkog, jezičkog, kulturnog) nisu, međutim, uspevali da reflektuju društvenu homogenost, jer su podjednako česte proskripcije jasno označavale nepomirljive linije podela i sukobljavanja u srpskom društvu tokom čitava dva veka postojanja moderne države. U slučajevima prihvatanja, reformatori su glorifikovani isticanjem u prvi plan njihovih uspeha da harmonizuju modernizacijske novine sa narodnim tradicijama i kao takve ih etabliraju na opštedržavnom nivou, dok im je u slučajevima odbacivanja zagovornika reformi pripisivan oreol neprilagodljivosti, isključivosti, epiteti "elitista", "neprijatelja" i "izdajnika", bez obzira da li se radilo o periodu Kraljevine Srbije, kraljevine, ili socijalističke Jugoslavije. Često korišćenje negativnog određenja pri definisanju paradigme preporoditelja, nije izmenila ni socijalistička revolucija, kada su se državni revolucionari, vrlo brzo po preuzimanju vlasti legitimisali kao društveni konzervativci. Spretno marginalizovanje istinskih reformatora unutar pokreta, još jednom je dokazalo svu kompleksnost sukoba sa društvenim konzervativizmom i primitivizmom. Nepomirljivost konzervativnih i reformskih koncepcija, bez obzira na ideološke predznake koje su nosile, tako je postala osnovni uzrok nemogućnosti postizanja društvenog konsenzusa oko ključnih pitanja razvoja politike i društva.

Na početku trećeg milenijuma, srpsko društvo proizašlo iz krize raspada Jugoslavije i decenija siromaštva i ratova, našlo se u ponovnom traganju za simbolima kolektivne identifikacije, kojima bi bila osnažena oseća-

² Feliks Kanic, *Srbija, zemlja i stanovništvo, od rimskog doba do kraja XIX veka*, prva knjiga, Beograd, 1986, str. 113.

nja pripadnosti zajednici i uspostavljeno poverenje u njenu snagu. Simbol reformatora, ovoga puta je identifikovan sa figurom Zorana Đinđića. Samo dve godine od tragične smrti i pokušaja njegove potpune negacije, političke elite su gotovo unisono prihvatile da priznavanjem, mnogo više nego odbijanjem "Đinđićevog nasleđa", mogu da obezbede podršku glasača. Tako su najveći politički protivnici premijera, ili pak nevažni pojedinci iz njegovog okruženja, postali kreatori novog simbola reformatora. Pokušaji heroizacije njegove ličnosti (kao i prethodni pokušaji njegove kriminalizacije i marginalizacije) predstavljali su, međutim, samo izraz političke manipulacije, a nikako snažnu podršku principima civilnog društva koje je zagovarao Zoran Đinđić. Politička scena i javno mnjenje Srbije, koje je tako brzo menjalo preference, jasno su reflektovali probleme sa kojima se susretalo društvo u tranziciji, u kome su još uvek snažno funkcionisali mehanizmi ideološke isključivosti.

Sam Zoran Đinđić nikada simbolima nije odricao izuzetan značaj za funkcionisanje društva. Ističući da se "nacionalna državnost ne integriše prvenstveno putem institucija, nego zajedničkim simbolima, u kojima je jedinstvo političke zajednice prisutno, a da ne mora biti posebno tematizovano",³ on je prepoznao značaj emotivnih kategorija u procesu formiranja identiteta pojedinca i kolektiva. Smatrao je da je za postojanje zajednice neophodan "znatan intenzitet osećanja pripadnosti, političke volje i državnosne svesti", koji je u srpskom društvu po pravilu najčešće i najsigurnije razvijan pozivanjem na istoriju.⁴ "Znatan intenzitet osećanja pripadnosti" zajednici pojačavan je isključivo hiperprodukcijom "ikona prošlosti", koje su u političkim raspravama i kreiranju društvene kohezije dobijale snagu argumentata. Za Zorana Đinđića ovako intenzivna fokusiranost na istoriju predstavljala je jedan od važnijih razloga neuspeha pokušaja izlaska iz brojnih kriza. "Energija za promene, koja nesumnjivo u ogormnom intenzitetu postoji u našem društvu, [...] pakovana je u političke programe koji ne mogu da joj obezbede uspeh. Oni to delom ne mogu zato što su okrenuti prošlosti, ispravljajući 'krivih Drina' iz proteklih pola veka."⁵

Za razliku od prakse ideologizovanih društava Đinđić je, simbole modernog društva, nalazio u delatnom principu stalne mobilizacije kreativna-

³ Zoran Đinđić, *Jugoslavija kao nedovršena država*, Književna zajednica Novog Sada, 1988, str. 7.

⁴ Ibid., str. 9.

⁵ Dr Zoran Đinđić, *Srbija ni na Istoku ni na Zapadu*. Priredio Ivan Čolović. Cepelin, Novi Sad, 1996, str. 13.

ca i projekata okrenutih budućnosti, a nikako u simbolima prošlosti.⁶ Njegova politička aktivnost jasno je bila određena teorijskim shvatanjem o zloupotrebi istorije u politici i izbegavanjem opšteprihvaćenog stava da se izvesnost vlastite legitimnosti izvodi iz navodne logike istorije. Štaviše, ovako prezentovanu prošlost shvatao je kao refleksiju društva, koje nije bilo u mogućnosti da ponudi odgovore na egzistencijalna pitanja.

Isključujući je iz političkog diskursa, Đinđić nikada nije istoriju isključio iz svojih naučnih analiza i filozofskih rasprava. Naprotiv, upravo je na dekonstrukciji odnosa prema prošlosti, koje su gradili delovi intelektualnih i političkih elita, a nikako na negaciji istorije, formirao svoje teorijske zaključke i konsekvantno – svoje kasnije političko delovanje. Okretanje istoriji kod njega je bilo u funkciji pronalaženja primera društava u krizi i analizama teorijskih postavki njihovih kritičara, a metod komparacije sopstvenih analiza sa kritičarima kriza od Hobsa i Marksa, do Kropotkina i Agneš Heler, omogućio mu je da razvije nova rešenja i ponudi nove puteve izlaska iz nje. Najzad, rešenja koja je ponudio, nisu ležala ni u sferi filozofije istorije, niti u traganjima za odgovorima na pitanja događajne istorije, već pre svega u analizi političke konstrukcije i društvene recepcije prošlosti.

"Tiranija prošlosti"⁷

U Marksovom viđenju da je kritika ujedno i momenat u kome je kriza dospela u fazu odluke i konačnog razrešenja, Đinđić je temeljio sopstvene postavke rešavanja društvenih problema.⁸ U deceniji kada je budućnost Jugoslavije još uvek bila pod velikim znakom pitanja i otvorena za brojne mogućnosti prekomponovanja u kome bi zajednica "neupitnog verovanja" bila transformisana u "kooperativnu zajednicu", on je dao sopstvenu anali-

⁶ Zoran Đinđić, "Pobednička strategija za Srbiju. Permanentna mobilizacija kreativaca", *Borba*, 9. avgust 1997.

⁷ "Na prvi pogled je paradoksalno što Jugoslaviju ubrajamo među zemlje u kojima je ukinuta prošlost. Površni posmatrač bi pre mogao zaključiti da se kod nas radi o pravoj tiraniji prošlosti, praktikovanoj posredstvom svakodnevnih kolektivnih rituala prisećanja na zadnjičke slavne dane." Vid. Zoran Đinđić, *Jugoslavija...*, str. 191.

⁸ Zoran Đinđić, *Jesen dijalektike, Karl Marks i utemeljenje kritičke teorije društva*, Beograd, 1987, str. 35.

zu, koja i danas posle skoro dve decenije izgleda kao jedno od najlucidnijih promišljanja krize u kojoj se država našla.⁹

Kritiku stanja u kome se Jugoslavija tada nalazila postavio je na sledeći način: "Stanje koje nazivamo Jugoslavijom postoji. O njegovoj spoljašnjoj dimenziji je lako postići intersubjektivnu saglasnost. Možemo ukazati na jasno ograničenu teritoriju i na lično ime koje je za nju rezervisano." Zatim postavio ključno pitanje: "Međutim, kako stoji stvar sa unutrašnjom dimenzijom toga stanja, sa njegovim 'identitetom'?"¹⁰ [...] Da li je Jugoslavija [...] svoje težište izgubila zbog viška nacionalnog, ili manjka državnog identiteta?"¹¹

Izdvajanje i analiziranje identiteta zajednice, kao fenomena u kojima se prelamaju svi uzroci krize, polazna je tačka humanističkih istraživanja u vremenu poststrukturalizma. U načinu na koji zajednica doživljava i prezentuje svoju prošlost, upisan je željeni informacijski kod i tako artikulisan njen identitet. Kada postojeće predstave prošlosti i društvene tradicije ne odgovaraju izmenjenoj realnosti, elite inventuju nove tradicije na kojima reintegrišu zajednicu. U procesu invencije novih tradicija, Đinđić je prepoznao mogućnost kojom bi se prekinuo vakuum nastao krizom jugoslovenskog identiteta: "Ukoliko kriza integracije uopšte treba da se u nekoj tački – ma kako dubokoj – zaustavi, onda je to moguće samo ozbiljnim tematizovanjem veze između našeg odnosa prema tradiciji i našeg identiteta. A takvo tematizovanje bi onda i samo bilo momenat jednog identiteta, koji bi Jugoslaviji postepeno davao konture modernog društva, koje možda i ne može da reši sve svoje probleme, ali je bar u stanju da ih kao takve imenuje."¹² On je bio jedan od prvih koji su tradiciji dali novo značenje u teorijskim raspravama u Srbiji. Tradicija nije za njega predstavljala "nešto što se 'objektivno desilo'", niti "skladište prošlih i osiguranih smislova". Shvatio ju je kao "horizont svakodnevnog delovanja [koji] uvek iznova interpretira smisao prošlih intepretacija".¹³

U prelomnim trenucima – invencije novih tradicija i praktične realizacije novih političkih projekata, konstatovao je: "Budućnost osvaja ne samo onaj ko ispunjava regiju sećanja, sklapa pojmove i tumači prošlost, nego

⁹ Zoran Đinđić, *Jugoslavija...*

¹⁰ Ibid., str. 5.

¹¹ Ibid.

¹² Zoran Đinđić, *Jugoslavija...*, str. 190.

¹³ Ibid., str. 196.

možda još jednoznačnije, i onaj ko prazni sećanje, destruiše pojmove i proizvodi veštačku prošlost..."¹⁴

Ovako postavljene premise navodile su na jasan zaključak – da su problemi Srbije na kraju dvadesetog veka u značajnoj meri proistekli i iz pogrešno napisane i pogrešno izbrisane istorije i nesposobnosti delova političkih i intelektualnih elita da izvan ideologizovanih matrica postave pitanja prošlosti. "Istorijska rekonstrukcija, u onoj meri u kojoj je ovde prisutna, polazila je od sadašnjeg stanja problema, a ni u kom slučaju od neke predstave o tome kako bi naše društvo moglo postati pravednije, bolje, racionalnije, itd."¹⁵ Zaronjenost u prošlost bez njenog transponovanja i vizije budućnosti, perpetuirala je krizu tokom više decenija, uvodeći društvo u niz ratova, koji zvanično nikada nisu ni bili priznati.

Za razliku od većine, Đinđić se obraćao "prošloj sadašnjosti, a ne sadašnjoj prošlosti", transformišući doživljaj istorijskog vremena, kao pretpostavku za društvenu konstituciju "percepcije krize".¹⁶ On se okretao prošlosti, u traganju za modelima društava u krizi, kako bi razumeo evoluciju kolektivne svesti, a rešavanje, pa čak i samo postavljanje pitanja događajne istorije, video kao konstrukt sadašnjosti u kojoj su izdvojena i potencirana.¹⁷ Zbog svega toga, uspostavljanje društvenog konsenzusa za rešavanje problematičnih pitanja prošlosti za njega je bilo u potpunosti nemoguće. Istorija, kojoj je data uloga sudije, morala je biti potisnuta iz političkog diskursa.

Potvrdu nemogućnosti da se (osim u okvirima istorijske nauke) raspravljaju istorijske nejasnoće i na njima integriše zajednica, Zoran Đinđić je nalazio u neuspehu pokušaja transformacije istočnoevropskih društava posle pada Berlinskog zida, koji su težili reviziji uspostavljenoj na antikomunističkom konsenzusu. Nemogućnost realizacije ovakvih projekata ležala je

¹⁴ Ibid., str. 197.

¹⁵ Ibid., str. 15.

¹⁶ Zoran Đinđić, Predgovor, u: Rajnhard Kozelek, *Kritika i kriza, studija o patogenezi građanskog sveta*, Beograd, 1997, str. 25.

¹⁷ Najznačajnija Đinđićeva dela predstavljaju studije: *Jesen dijalektike, Karl Marks i utemeljenje kritičke teorije društva*, Beograd, 1987. i *Jugoslavija kao nedovršena država*, Novi Sad, 1988. Pored ove dve monografije, pažnju privlače i njegovi radovi objavljeni u časopisima *Theoria* i *Delo*, kao što su: "Iskušavanje rubova smisla, beleške uz Benjaminovu 'Einbahnstrasse'", *Delo*, knj.27, br. 7, 1980; "Dekonstrukcija marksizma", *Theoria*, br 1–2, 1983; "Osnovna prava i ustavnopravna država", *Theoria*, br. 1–2, 1987; "Praksis-marksizam u njegovoj epohi", *Theoria*, br 1–2, 1988; "Pozorište, angažman, Breht", *Ideje*, br. 6, 1988; "Društvena kriza, ili društvena patologija", *Gledišta*, br 5–6, 1988; "Demokratija i autoritarni sistemi", Zbornik radova *Filozofija i društvo*, knj. 9–10, 1996.

u ravnodušnosti koju su ljudi osećali prema komunizmu, podjednako kao i prema antikomunizmu – u političkoj neutralnosti i nespremnosti na osvetu, kao delatnom principu.¹⁸

U isto vreme, na prostorima bivše Jugoslavije, dominantna tema u političkom diskursu postalo je pozivanje na istoriju i rešavanje "istorijskih neistina". Iskonstruisani problemi prošlosti i beg od širih evropskih okvira, u kojima bi većina istorijskih fenomena izgubila oreol unikatnosti, onemogućili su racionalno sagledavanje suštine problema društva u kome je "unutrašnja dinamika jugoslovenskog komunizma, a ne višenacionalna struktura društva, odlučivala o pravcu njegovog razvoja".¹⁹ Iako je istorijski razvoj jugoslovenske države u sebi nosio brojne sukobe i podele, Đinđić je kao fatalne za raspad države video procese koji su započeli krajem šezdesetih godina, kada je "prepreka uspehu reformi spretno pronađena u drugoj naciji, ili u samoj Jugoslaviji."²⁰ Nemogućnost invencije novih simbola i stvaranje novih tradicija, koje bi Jugoslaviju od zajednice verovanja neupitne saglasnosti preformulisale u kooperativnu zajednicu, konačno je dovela do potpune razgradnje države.

Za Zorana Đinđića konačni raspad države nije predstavljao iznenađenje. Naprotiv, sistem, koji je "decenijama sprečavao spontanu društvenu komunikaciju i prisiljavao društvo da govori mehaničkim ideološkim jezikom", u trenutku raspada ostavio je društvo u stanju galame i neartikulisanih zvukova, a ne pregovaranja o putevima izlaska iz krize. Formalna logika je Đinđića navodila na zaključak da je "potreban izvestan period učenja da bi društvene grupe (nacije, vere, političke stranke) pronašle svoje jezike. [...] Dok traje uvežbavanje [...] možda će neke društvene grupe posegnuti za onim sredstvima komunikacije kojima već raspoložu, tj. pesnicama, pa će

¹⁸ Dr Zoran Đinđić, *Srbija ni na Istoku...*, str. 14.

¹⁹ Ibid., str. 87.

²⁰ Ibid. Na istom mestu je dodatno eksplicirao svoj stav: "Kada su potrebe za demokratskim reformama naišle na političku prepreku, usledilo je izmicanje na 'terminus medius', tj. na nacionalne programe, gde zastupnici reformi nisu bili prisiljeni da se izlože riziku sukoba sa komunistima, nego su se umesto toga upustili u neizrečni sukob sa drugim nacijama [...] U vreme kada jugoslovensko društvo počinje da komunicira pomoću koda 'demokratskog reformisanja', nacionalni antagonizmi ne igraju značajnu ulogu na njenoj površini. Tek nasilno prekidanje društvenog razvoja, koji je sredinom šezdesetih godina krenuo u pravcu demokratizovanja, vodilo je mobilizovanju oko nacionalnih programa." Vid. Zoran Đinđić, *Srbija ni na Istoku...*, str. 87.

ponegde za raspravu biti prekasno. Ali alternative nema", zaključivao je Đinđić 1991. godine.²¹

Posmatrano iz današnje perspektive, istorijsko iskustvo je u potpunosti potvrdilo ovu sumornu predikciju i odvelo srpsko društvo u još ozbiljniju krizu identiteta, nedefinisane političke strategije i vizije razvoja države. U vremenu kada su evropska društva definisala nove odnose, na principima tolerancije i multikulturalizma, prekidajući komunikaciju "opštim jezikom" ideologija", autizam srpskih elita je čitavu zemlju ostavio van globalnih transformacijskih procesa.

Politika, moral, ideologije

U trenutku kada se našao na mestu premijera Srbije i u poziciji da svoja promišljanja i analize društva u krizi realizuje kroz praktično političko delovanje, Zoran Đinđić se suočio sa situacijom, koju bismo najlakše mogli da opišemo kroz parafrazu već pomenute rečenice iz studije *Jugoslavija kao nedovršena država: Stanje koje nazivamo Srbija nije postojalo. O njenoj spoljašnjoj dimenziji nije bilo lako postići intersubjektivnu saglasnost. Nije bilo moguće ukazati na jasno ograničenu teritoriju i na postojanje ličnog imena koje je za nju rezervisano. Kada je reč o unutrašnjoj dimenziji toga stanja – "identitetu", situacija je postala još komplikovanija. Ne samo da se izgubio jasan teritorijalni integritet države (koji je uslovio problematičan odnos Srbije i Crne Gore u okviru Državne zajednice, kao i nedefinisan status Kosova u okviru Srbije), već je i pitanje identiteta u gotovo svim aspektima ostalo nejasno, lišeno mehanizama jačanja i artikulisanja. Postala je realnost ono što je Đinđić davno konstatovao: "Nacija je u Srbiji – moraćemo možda da konstatujemo za nekoliko godina – poslužila kao sredstvo da se u formi demokratije restauriše arhaični poredak koji, verovatno, tada neće postojati ni u zemlji koja ga je izumela."²² Nalazeći u prošlosti alibi za probleme sadašnjosti, kreatori takve politike, delovi intelektualnih i političkih elita, u potpunosti su propustili priliku da nacionalnom pokretu u periodu raspadanja Jugoslavije udahnu demokratski sadržaj,*

²¹ Zoran Đinđić, "Komunizam van zakona", *NIN*, avgust 1991.

²² Dr Zoran Đinđić, *Srbija ni na Istoku...*, str. 92.

omogućujući da od svih stranaka najjači postane "nacionalni pokret, sa nejasnim programom i bez nacionalnih veličina u svom vrhu".²³

Režim personifikovan u ličnosti Slobodana Miloševića, koji je predstavljao mutanta socijalističke autoritarne države, sjedinjen kroz populističku demagogiju sa patrijarhalnim etnonacionalizmom, uveo je srpsko društvo u deceniju ratova, masovnog preseljavanja stanovništva i opšte kriminalizacije. Međutim, za razliku od većine, Đinđić uzročnika i izazivača krize nije prepoznao jedino u Miloševićevoj vlasti. "Tvrditi suprotno značilo bi pripisati joj snagu i sposobnosti kojima ona ne raspolaže. Ona je puki proizvod državne krize. Ona parazitira na toj krizi, bez volje i namere da je reši. Postojeća vlast je čist konzument raspada i haosa",²⁴ koje nije želela, niti mogla da reši. Miloševićeva vlast je predstavljala samo kulminaciju krize, čiji su koreni ležali u decenijama prekomponovanja jugoslovenske zajednice, kada je postalo jasno da "one republike koje ne formiraju nacionalni identitet faktički ne postoje".²⁵

Ovako komplikovana situacija nije mogla biti rešena ni posle pada režima u oktobru 2000. godine,²⁶ a svu heterogenost novih političkih vlasti reflektovao je upravo odnos prema prošlosti, koji je predstavljao jedno od ključnih pitanja na kojima je različitost koalicionih partnera i učesnika u novoj vlasti najjasnije ispoljavana. Ocenjena kao poslednja revolucija dvadesetog veka u Evropi, petooktobarska dešavanja trebalo je da označe početak nove organizacije društva, racionalnog odnosa prema političkim imperativima i kritičkog odnosa prema prošlosti. Međutim, upravo je na pitanju odnosa prema prošlosti postalo jasno koliko su preživele institucije i forme delovanja bivšeg režima i koliko je s vremenom njihov uticaj otvorio vrata reformaciji. Kao što je napisao Nenad Dimitrijević, "politika odnosa prema prošlosti" jasno je identifikovala tri osnovna tipa: "oportunistički", koji je podrazumevao pacifikaciju prošlosti i strategiju kontinuiteta sa nacionalni-

²³ Komplikovanu situaciju koja se kao "breme nerešenog nacionalnog i državnog pitanja od 1918. sručila na glavu 1990 [...] raspakovao je Milošević, i ne samo on, već pre svega intelektualci – oni koji nisu videli budućnost Srbije u modernizaciji, već u vraćanju na pitanja iz 1918." Vid.: "Svi pitaju kad će promene", *Vreme*, 27. novembar 1999.

²⁴ Dr Zoran Đinđić, *Srbija u Evropi, Autorski tekstovi i intervjui*. Priredivači dr Nebojša Popov. Života Ivanović, Beograd, 2003, str. 28.

²⁵ Dr Zoran Đinđić, *Srbija ni na Istoku...*, str. 30.

²⁶ "Da se ovom narodu ponudi vizija organizovane države, stabilne ekonomije i perspektivna budućnost [...] mi sada imamo mešavinu mrtve ideologije i života koji je prinuđen da se uklapa u tu ideologiju." "Nismo mi Orijent", intervju sa Zoranom Đinđićem i Dragoslavom Avramovićem, *NIN*, 4. oktobar 1996.

zmom kroz minimalizovanje ratnih zločina i uravnotežavanje ratne krivice. Afirmisanjem stereotipa o srpskoj naciji kao žrtvi njegovi zagovornici su zapravo ostali zatvoreni u preživljenoj ideološkoj formi sa početka dvadesetog veka. Drugu strategiju, Dimitrijević je nazvao "kvazipragmatikom", jer je u njoj prepoznao samo prividno suprotstavljen pristup prošlosti i ratnom nasleđu, koja je odbacivala "moralističku opsesiju" ratom. Najzad, treća strategija je podrazumevala "nefunkcionalističko suočavanje sa prošlošću, usmereno na prevazilaženje moralno i politički kompromitovanih elemenata te prošlosti".

Sukobljavanja zastupnika ovih strategija još jednom su pitanja moralne odgovornosti²⁷ i suočavanja sa istorijom ostavila bez odgovora, a svaki pokušaj problematizovanja dubioznih iskustava, rezultirao je direktnim i javnim suprotstavljanjem istaknutih političkih ličnosti. Preispitivanja su, kao i u vremenu Miloševića, ostala u uskom krugu u potpunosti marginalizovane i neorganizovane kritičke inteligencije. Još jednom je propuštena prilika da "politički moral postane centar političke integracije".²⁸

Razumevanje istorije u epskim kategorijama glorifikovanje stradanja, gologote, mučeništva i vaskrsnuća, ali i konsekvantno biblijske opravdanosti osvete, spretno je iskorišćavano za političke manipulacije. Potreba da se to izmeni i da u Srbiji "počne da otkucava časovnik Evrope",²⁹ koja je slične diskusije prošla nekoliko decenija ranije, uslovlila je direktnu suprotstavljenost partnera unutar DOS. Danas je njihova neslaganja moguće posmatrati kao utilitarni proizvod gole borbe za vlast, ili kao proizvod različitih političkih koncepcija. Međutim, ona su bila mnogo više od toga: suprotstavljenost političkih rivala na početku trećeg milenijuma posledica su, zapravo, teško pomirljivih teorijskih postavki i viđenja društvenih fenomena i, posebno, istorije.

Kao jedan od ključnih učesnika u ovim dešavanjima, Zoran Đinđić je svoj politički angažman temeljio u značajnoj meri na prethodnom teorij-

²⁷ Nenad Dimitrijević, "Srbija kao nedovršena država", *Reč*, br. 69, 15. mart 2003, str. 5–20.

²⁸ Svoj odnos prema ovom pitanju Đinđić je formulisao u predgovoru već pomenute Kozelekove knjige, ukazujući da u toj studiji "Kozelek ne vidi formu novovekovnog 'pomirenja' države i društva, ostvarenu u ustavno-pravnoj državnosti republikanskih društava, u kojima politički moral ne predstavlja *contradictio in adjecto*, nego upravo centar političke integracije." Vid. Rajnhard Kozelek, *Kritika i kriza, studija o patogenezi građanskog sveta*, Beograd, 1997. str. 25.

²⁹ "Nismo mi Orijent", intervju sa Zoranom Đinđićem i Dragoslavom Avramovićem, *NIN*, 4. oktobar 1996.

skom promišljanju istorije. Lišen epskog patriotskog shvatanja istorije kao svedočanstva o nekadašnjoj veličini države, Đinđić je svoja promišljanja temeljio na analizi i kritici filozofa istorije – Marksa, ruskih anarhista, Agneš Heler i Rajnharda Kozeleka. Njegovo poimanje bilo je u značajnoj meri podudarno sa shvatanjima koja su u procesu sekularizacije društva prepoznala fenomen transponovanja eshatologije na istoriju shvaćenu kao napredak – shvatanjima da su istoriji dati elementi božanskog suda i sudnjeg dana,³⁰ pribežišta, a ne putokaza.³¹

Zoran Đinđić je izbegavao da istorijom manipuliše u političkim raspravama, pokušavajući da sudovima, a zatim istoričarima, ostavi prostor za rešavanje dilema nagomilanih tokom devedesetih. Isporučivanje Miloševića Haškom sudu predstavljalo je osnovnu potvrdu ovakvih njegovih uverenja.

"Ono što u čoveku izaziva vrtoglavicu leži van kompetencije filozofije"

Politički kredo Đinđić je formulisao na sasvim suprotnim osnovama kao "Novi početak za Srbiju – Programske koncepcije umesto ideologija".³² Prepoznajući u prevaziđenim ideologijama "neskriveni društveni konzervativizam i otpor reformama",³³ a "pokretačku snagu promena nalazeći u postideološkoj generaciji [...] dakle, u ljudima koji razmišljaju izvan okvira Užičke republike i Ravne Gore",³⁴ upadljivo je odbijao da se u javnim obraćanjima, intervjuima i razgovorima poziva na prošlost i tumači je. "Mi moramo da nađemo rešenje pre svega tako što ćemo naći svoje mesto u Evropi, a ne tražeći naša istorijska prava i nacionalne interese."³⁵ Svako pozivanje na istoriju u političkoj praksi zahtevalo je njenu neminovnu reviziju i pre-

³⁰ Vid. Rajnhard Kozelek, *Kritika i kriza. Studija o patogenezi građanskog sveta*. Prevod sa nemačkog i predgovor Zoran Đinđić. Beograd, 1997, str. 37, 20.

³¹ Jedan od prvih koji su prepoznali načine zloupotrebe istorije u političkom i javnom diskursu bio je Ivan Đurić, koji je zapravo otvorio prostor dekonstrukciji istorijskih stereotipa u svojoj knjizi *Istorija, pribežište, ili putokaz*, Sarajevo, 1990.

³² Predavanje 4. novembra 1998. u Aspen institutu u Berlinu, u: dr Zoran Đinđić, *Srbija u Evropi...*

³³ Dr Zoran Đinđić, *Srbija ni na Istoku...*

³⁴ Ibid., str.13.

³⁵ Citirano prema: Vesna Pešić, "Aktualnost Đinđićeve filozofije", u: *Filozofija i društvo*, XXII–XXIII, 2003, str. 28.

komponovanje, koja nije moglo biti uspostavljeno društvenim konsenzusom. Na novinarsku konstataciju da u istoriji Srbije gotovo nikada na izborima nije došlo do smene vlasti, Đinđić je dao lakonski odgovor: "Pa šta!" A zatim dodao: "Vreme je da istorijski i evropski časovnik počne i u Srbiji da radi. Nismo mi Orijent. Vreme je da u Srbiji počne evropsko računanje vremena i da se uvedu evropski demokratski standardi u politički život."³⁶ Sa određene vremenske distance ovaj odgovor direktno asocira na delove knjige Agneš Heler *Filozofija levog radikalizma* koju je Đinđić preveo još 1985. godine. Videnja Agneš Heler, po kojima sve "što u čoveku izaziva vrtoglavicu leži van kompetencije filozofije (... koja) ne može da ponudi zamenu za onostranost religije", doslovno su se prenela u Đinđićeve analize.³⁷ "Ono što u ljudskoj mašti stvara vrtoglavicu ne može se racionalno misliti i ne predstavlja predmet filozofije. Čovek dobija vrtoglavicu kada misli o konačnosti, ili o beskonačnosti kosmosa, kada misli na smrt, na ništa. O onom od čega čovek dobija vrtoglavicu filozofija treba da čuti. Filozofija treba da se bavi time kako čovek može da živi sa mišlju o smrti, ali treba da čuti o samom ništa."³⁸ Iz radikalne filozofije Agneš Heler je isključila "teme koje izazivaju vrtoglavicu", jer ne nude odgovore na egzistencijalna pitanja, jasno ukazujući koliko je ideologizovan odnos prema prošlosti zapravo jedna od tih tema. Racionalno promišljanje, a ne ideologizovano verovanje odredilo je i celokupan Đinđićev politički angažman.

Sve što je u godinama koje su sledile, po objavljivanju ove nevelike knjige, izabrao da prevede na srpski jezik (pri čemu je bez sumnje najobimnije delo svakako Huserlova *Kriza evropskih nauka*, koju je preveo i komentarisao sa Dunjom Melčić), moglo bi se svesti pod zajednički imenitelj traganja za pronalaženjem sopstvnog modela društvenog izlaska iz krize.³⁹

³⁶ "Koga interesuje to što je Troja danas u Turskoj, ili što se Istanbul nekada zvao Konstantinopolj? Tu se ne radi o izgubljenim ili dobijenim bitkama, velikoj hrabrosti ili velikim izdajama, nego o svetsko-istorijskim pomeranjima. Jedno takvo desilo se i u srpskom srednjem veku i ono je težište Srbije definitivno pomerilo na sever. Ima li ičeg zaludnijeg nego istorijskim reminiscencijama negirati ovu tendenciju? [...] Treba se boriti za zaštitu Srba na Kosovu, međutim, to nije borba za 'vraćanje' Kosova Srbiji." Vid.dr Zoran Đinđić, *Srbija ni na Istoku...*, str. 27–28.

³⁷ Vid. Agneš Heler, *Filozofija levog radikalizma*, prevod Zoran Đinđić, Beograd, 1985.

³⁸ Ibid., str. 212.

³⁹ Đinđić je preveo i: E. Huserl, *Kriza evropskih nauka*, Beograd; Carl G. Hempel, "O teoriji istine u logičkom pozitivizmu", *Theoria*, br. 1, 1989; Lorencer, "Psihoanaliza, jezik i istorijski materijalizam", *Delo*, knj. 22, br. 11, 1976; Rajnhard Kozelek, *Kritika i kriza*, Beograd, 1997.

Apsolutističke monarhije osamnaestog veka, carska Rusija devetnaestog veka i socijalistička Jugoslavija, predstavljali su okvire unutar kojih je Đinđić mislio o načinima rekonstrukcije društva. Poslednji prevod na srpski jezik koji je objavio, bilo je delo Rajnharda Kozeleka *Kritika i kriza*, 1997. godine. Pišući predgovor za ovu studiju, kao da je zaokružio promišljanja o istoriji, ističući nameru – ne da se ovom knjigom historiografski rasvetli neka prošla epoha, nego da se ponudi model za razumevanje strukture modernog javnog i političkog delovanja.

Traganje za "platformom koja je dovoljno radikalna, okrenuta budućnosti i dovoljno realistična"⁴⁰, a ne dogmatsko učenje iz istorijskih paralela i napuštanje ideologizovanih predstava sadašnjosti kroz stigmatizaciju neprijatelja u dužem istorijskom razdoblju, istinski je obeležavalo njegova reformska, čak revolucionarna uverenja i utemeljilo principe građanskog, a ne nacionalno homogenog društva.

Đinđić je u potpunoj izolovanosti srpskog društva na kraju XX veka prepoznao potrebu njegove korenite promene. Još osamdesetih on je postavio radikalno pitanje: da li dužina i struktura krize u Srbiji reflektuju društvenu krizu, ili ukazuju na društvenu patologiju? U traganjima za odgovorom, čini sa da je razvio specifičnu predstavu izlaska iz krize, koju je od trenutka stupanja na mesto premijera Srbije sprovodio u delo. Promene, koje je Đinđić uvodio u srpsko društvo, nije trebalo da se zasnivaju na dekretima, koji se zatim dekretima mogu i poništiti, već u ubrzanom uvođenju svih članova društva u diskusiju o sopstvenoj budućnosti.⁴¹ U već pomenutom delu Agneš Heler, koje je preveo u vreme kada možda još nije ni pomišljao na političku karijeru, stoji: "Demokratski levi pokreti treba da teže jednom cilju: da što više ljudi zadobiju za filozofsku diskusiju o vrednostima i da što većem broju subjekata uverljivo pokažu da su subjekti [...] to je tegoban i strm put [...] ali je istovremeno i jedini put na kome se može dospeti do zajednice slobodnih ljudi, na kome svet zaista može postati utočište čovečanstva."⁴² Tako je njegova kritika Marksa i Kropotkina polazila od pozitivne

⁴⁰ Dr Zoran Đinđić, *Srbija, ni na Istoku, ni na Zapadu...*, str. 14.

⁴¹ Odnos prema dekretima uvedenim promenama formulisao je objašnjavajući stanje nastalo u Rusiji po raspadu Sovjetskog Saveza. Konstatovao je: "Jeljcinov radikalizam samo je prividan, radi se o elementarnom realizmu. Komunističke ustanove dekretom su uvedene i dekretom se mogu i moraju ukinuti." Ibid., str. 45.

⁴² Agneš Heler, *Filozofija levog radikalizma...*, str. 194.

ocene mesta "subjektivnih snaga" i "narodne inicijative" u društvenoj transformaciji.⁴³

Čini se da je u trenutku kada se našao na čelu srpske vlade na gotovo identičan način najveće poverenje poklonio upravo "subjektivnim snagama" i zahtevima za "autonomijom i samorganizovanjem društva" unutar koga se "neutrališu egoizam i antropološki negativizam".⁴⁴ U intervjuu koji je dao 1997. godine istakao je upravo suštinu ovakvog poimanja političke delatnosti: "Srbija nema dovoljno novca i to će biti slučaj najmanje nekoliko narednih godina, a verovatno i kasnije. Ovaj nedostatak može se ublažiti samo višestrukim povećanjem uloge drugih faktora, kao što su lična energija, znanje, organizacija, brzina reagovanja. Jedini odgovor na manjak energije jeste – ubrzano kruženje energije [...] Srbija mora da stavi u pogon sve raspoložive potencijale. Ti potencijali su pretežno subjektivni: ljudska energija, poboljšavanje organizacije, ubrzano sticanje kvalifikacija..."⁴⁵

U praktičnom radu, Đinđić je građane uključivao u diskusiju i pokretao na razmišljanja na brojnim tribinama, koje je Vlada Srbije formulisala kao akciju "Srbija na dobrom putu". Iako je njihovu organizaciju danas, u vreme još uvek nedostupnih dokumenata, moguće posmatrati i kao neminovni marketinški potez kojim je podizan ugled vlade u vremenu kada je počela da gubi popularnost u javnosti, mi smo u njoj prepoznali realizaciju Đinđićevih teorijskih premisa. Jednostavnim pitanjima i jasnim odgovorima, verujući da će razbiti ideologizovani okvir razmišljanja, decenijama negovan i u mutantnom obliku zadržan u Srbiji na prelomu XX u XXI vek, kao da je budio ljude iz višedecenijskog sna. U skladu sa onim što je formulisala Agneš Heler, podsticao je razgovor: "Čovek koji zna da 'sve zna' odgovoriće na detinjasta pitanja razdraženo: 'Pa to svako zna' [...] Filozof međutim hoće da mu se postavljaju detinjasta pitanja, ona su plodno tle po kome on može prosuti seme svog znanja."⁴⁶ Fatalizam, koji je najbolju argumentaciju uvek nalazio u istorijskim predanjima, u ovakvoj komunikaciji bio je potpuno suvišan.

Pokušavajući da srpsko društvo uključi u moderne evropske tokove, koji su kroz ideal društvene heterogenosti, a ne homogenosti, omogućavali

⁴³ Vid. Petar Kropotkin, *Anarhizam i moral*, Beograd, 1984; Zoran Đinđić, *Jesen dijalektike...*

⁴⁴ Petar Kropotkin, *ibid.*, str. 254.

⁴⁵ Zoran Đinđić, "Pobednička strategija za Srbiju, Permanentna mobilizacija kreativaca", *Borba*, 9. avgust 1997.

⁴⁶ Agneš Heler, *Filozofija levog radikalizma...*, str. 33.

nove principe egzistiranja zajednice, Đinđić je verovao u ideal zajednice kao racionalne konstrukcije, koja svojim građanima garantuje brojne identitete. Koliko u ovom njegovom stavu prepoznajemo liberalnog mislioca, ili levog radikala, koliko je moguće definisati ga kao reformatora, a koliko kao revolucionara, da li je njegova politička aktivnost utopijska, ili je u potpunosti pragmatična i utilitarna, rukovođena samo željom za konačnim ostvarenjem cilja? Kao i sve značajne ličnosti srpske istorije, Zoran Đinđić će svakako izazivati brojne polemike i neslaganja i u budućnosti. Danas, međutim, o njemu svi imaju jasno izgrađen stav, pri čemu čak i neutralna analiza, paradoksalno, ali istinito, može da potvrdi validnost potpuno suprotnih vrednovanja njegovog rada.

Bez obzira na vrednosne analize, neosporan doprinos Zorana Đinđića srpskoj političkoj misli i akciji moguće je svesti na nekoliko jasnih elemenata: isticanje potrebe racionalizovanja odnosa prema stvarnosti koju živimo, uspostavljanje "komunikacije oslobođene prisile" i "temeljnih normi razumnog govora (kao organizacijskog principa)", potiskivanje metafizičkih tumačenja i manipulativnog odnosa prema prošlosti, ali i pokušaj uspostavljanja ideala lepog i imperativa samousavršavanja, kao delatnog principa. Najzad, stavljanje pojedinca, a ne zajednice, u centar političke komunikacije vodilo je istinskom ostvarenju ideala slobode.⁴⁷ Sve ove postavke predstavljaju osnov korenite izmene srpskog društva "malih potreba i još manjeg rada" u "društvo većih potreba, razvijenijeg života, pa i obilatijeg rada" – čemu je težio i Stojan Novaković davne 1882. godine.

⁴⁷ U *Filozofiji levog radikalizma*, Agneš Heler je postavila tri ideala: ideal Istine, koji se uspostavlja kroz komunikaciju oslobođenu prisile, i ličnu odgovornost; ideal Dobra, koji podrazumeva prihvatanje potreba drugih, a da se oni prethodno ne proglašavaju umnim, i, najzad, ideal Lepog, koji podrazumeva dužnost samousavršavanja. Razvijanje svih materijalnih, psihičkih i duhovnih sposobnosti čoveka znači: razvijanje sposobnosti da se deluje i potrebe za delovanjem; razvijanje sposobnosti i potrebe za osećanjem i uživanjem; razvijanje sposobnosti i potrebe za ukusom; razvijanje sposobnosti i potrebe za zauzimanjem teorijskog stava; razvijanje sposobnosti i potrebe za ljudskim komuniciranjem i sl. Svestrani, harmonični čovek sa razvijenim sposobnostima i potrebama za Helerovu jeste lep čovek. Vid. Agneš Heler, *Filozofija levog radikalizma...*, str. 238.

Summary

The process of promoting Zoran Đinđić as a new symbol of reformism was launched in Serbia two years after his tragic death. Actually, depending on major political protagonists' ideological stances, it was skillfully used for further manipulation of general public. An analysis of Zoran Đinđić's theoretical works indicates that it was through interpretation of the entrenched symbols that he developed a critical stance on historical constructions and their manipulative role in daily politics. His critical studies of the philosophies of Marx, Kropotkin, Agnes Heller and Reinhard Kozeleka, as well as his analyses of the political reality of the decade preceding ex-Yugoslavia's disintegration, were clearly focused on the denial of the stands accentuating historical controversies as key arguments of political discourse. Having scrutinized a number of cases of the (mis) use of history, he tracked down major stumbling blocs on the way of Serbia's inclusion into mainstream political developments in Europe in late 20th century, and pointed a finger at history's interpretation by the use of epic categories of glorification of the suffering, Calvary, martyrdom and resurrection, and, consequently, Biblical justification of retribution.

Roland Koh

ZORANU ĐINĐIĆU U ČAST

Zoran Đinđić radio je za dobro ljudi u svojoj zemlji. Borio se za demokratiju i pravnu državu, za mir i pomirenje. Zato je platio najvišom cenom koja se može zamisliti: svojim životom.

Imao sam čast da lično poznajem Zorana Đinđića. Sreo sam ga poslednji put u decembru 2002, samo nekoliko meseci pre nego što je ubijen. Prijateljska povezanost Hesena sa Republikom Srbijom došla je tada do izraza ne samo u rečima nego i u praktičnom delu. Zoran Đinđić je tada u Visbadenu (Wiesbaden), glavnom gradu naše pokrajine, preuzeo hesensku brodsku laboratoriju koja je do tada nadgledala kvalitet vode Rajne, a sada je trebalo da krene u plovidbu Dunavom.

Reke istovremeno povezuju i razdvajaju. Države koje leže na Rajni, među njima Nemačka, decenijama dobro i tesno saraduju kako bi reku koristile kao vodeni put, a u isti mah je štitile od štetnog zagađenja. Naša saradnja prožeta je poverenjem i svešću o zajedničkim interesima. Preuzimanjem hesenske brodske laboratorije Zoran Đinđić preduzeo je veliki korak u smeru zaštite Dunava, druge velike evropske reke koja povezuje mnoge države.

Vest o podlom ubistvu Zorana Đinđića duboko me je potresla. Napad na njegov život bio je u isto vreme napad na vrednosti za koje se on borio. Ali, na osnovu čvrstog unutarnjeg ubeđenja znam: atentator može da ubije čoveka, ali nikada ne može uništiti vrednosti miroljubive koegzistencije i pravičnosti. Tugujemo za Zoranom Đinđićem. Kada su me njegova udovica i njegovo dvoje dece posetili u Vizbadenu nekoliko nedelja posle atentata, imao sam priliku da im i lično izrazim svoje saučešće. Smrt Zorana Đinđića ojačava nas u naporu da osnažimo snage demokratije i pravne države gde god je to moguće. To dugujemo uspomeni na Zorana Đinđića i

na mnoge druge ljude koji su umrli za te vrednosti – i dugujemo ljudima kojima su te vrednosti još uvek uskraćene.

Summary

In his capacity as Prime Minister of Hessen, Roland Koch met Zoran Đinđić in December 2002, just several months before the Serbian Premier was gunned down. On the occasion the Serbian Premier was presented a Hessen ship laboratory for quality control of the Danube waters of Serbia. The cooperation established at the time was a major step in the Danube protection program.

An assassin may kill a man but can never destroy the values of peaceful coexistence and justice.

Iring Fečer

SEĆANJE NA JEDNOG HRABROG FILOZOFA

U poređenju sa Sovjetskim Savezom i drugim "realno postojećim socijalističkim zemljama", filozofi u Titovoj Jugoslaviji uživali su relativno veliku slobodu mišljenja i raspravljanja. Tako se, recimo, od septembra 1965. u Zagrebu dvomesečno pojavljivao filozofski časopis *Praxis*, koji je od 1966. tromesečno imao i paralelno međunarodno izdanje na nemačkom, engleskom ili francuskom, gde su se često oglašavali i nemački, francuski i američki autori. Na početku su svi urednici bili iz Zagreba, a kasnije su im se priključile beogradske kolege. Dok su Hrvati bili snažnije orijentisani prema Nemačkoj i objavljivali, između ostalog, filozofe "Frankfurtske škole", od Horkhajmera (Horkheimer) i Adorna do njihovih reformističkih sinova i unuka, Habermasa, Ofea (Offe) i Velmera (Wellmer), preuzimajući podsticaje koji su od njih dolazili, ali raspravljajući i o Martinu Hajdegeru i Žan-Pol Sartru, kao i o Anriju Lefevru ili Lisjenu Goldmanu, Beograđani su se pre svega zanimali za anglosaksonsku filozofiju. Drugim rečima, časopis *Praxis* bio je otvoren prema svetu i imao je daleko više kontakta sa "zapadnim" autorima nego sa sovjetskim marksistima-lenjinistima.

Zoran Đinđić, koji je, privučen aurom "Frankfurtske škole", došao u Nemačku, i studirao i doktorirao u Konstancu, kod Habermasovog učenika Albrehta Velmera, rano je u ovom časopisu našao niz podsticaja. Na simpozijumu koji je decembra 1984. organizovala fondacija Aleksandar fon Humbolt govorio je o temi "Kontinuitet kritike liberalizma od Marksa do Frankfurtske škole".¹

¹ Axel Honneth, Albrecht Wellmer (priređivači), *Die Frankfurter Schule und die Folgen*, Walter de Gruyter, Berlin, New York, 1986, str. 275-284.